

فرهنگ زنان شاهنامه

بہمن حمیدی

تاریخ: ۸۴/۹/۲۵

شماره: ۹۱۴۹۲۲

پروست: _____

جناب آقای بهمن حمیدی

باسلام:

انتخاب اثر پژوهشی فرهنگ زنان شاهنامه به عنوان پژوهش فرهنگی شایسته قدردانی، نشان دهنده ارزش والای اقدام شما و سزاوار سپاسگزاری است.

گوناگونی جاده‌های دانش و فرهنگ در سرزمین کهن و پهناور ایران و عنایت اسلام عزیز و جمهوری اسلامی ایران به تنبیه و تحقیق برای شناخت مسائل و مشکلات و پیشنهاد راه حل آنها در جهت اشاعه ارزشهای اصیل و تقویت فرهنگ صحیح، عرصه وسیعی برای انجام پژوهشهای فرهنگی و عرضه دستاوردهای آن به جامعه پژوهشگران و پیوندگان راه علم و تحقیق مهیا کرده است و آنان که عمر و استعداد خود را در این زمینه مبذول می‌دارند شایسته احترام و اکرام بسیارند.

ضمن قدردانی از اهتمام جنابعالی، توفیق روزافزوتان را از درگاه الهی خواستارم.

مهدی سمیعی

مشاور وزیر و سرپرست پژوهشگاه

حمیدی، بهمن، ۱۳۲۳-

فرهنگ زنان شاه‌نامه / بهمن حمیدی. -- تهران: پژواک کیوان، ۱۳۸۴.

۷۵۳ ص.

ISBN:964-8727-09-0

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیا.

کتابنامه: ص. ۷۲۸-۷۵۳.

۱. فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹-۴۱۶ ق. - شاه‌نامه - شخصیت‌ها -

زنان. الف. عنوان.

۸۵۱/۲۱

ح ۸ / ۷۹ / ۴۴۹۷ PIR

۲۳۳۵-۸۴ م

کتابخانه ملی ایران

نام کتاب: فرهنگ زنان شاه‌نامه

نویسنده: بهمن حمیدی

ویرایش و تولید: نشر پژواک کیوان

با همکاری خاتمه‌ها و آقایان:

فاطمه فرزانه، فرشته آذرباد، علی‌رضا ایزدی‌راد، تحت نظارت: فرزانه اسبقی

چاپ‌خانه: تصویرنو

لیتوگرافی: جام چم

نوبت چاپ: اول

شمارگان: ۲۰۰۰

سال نشر: ۱۳۸۵

شماره ثبت: ۷۵۴۵۱

شماره کتابخانه ملی: ۲۳۳۵-۸۴ م

شماره شابک: ISBN:964-8727-09-0

قیمت: ۹۵۰۰ تومان

E-mail: info@pj-keyvan.com

Website: www.pj-keyvan.com

فهرست کلی مطالب

- ۹- فهرست الفبایی زنان «نام» دار شاهنامه (بخش دوم) ۹
- ۲- فهرست الفبایی زنان بی «نام» شاهنامه (بخش سوم) ۱۳
- ۳- پیش‌گفتار ۲۳
- ۴- بخش یکم: زن در شاهنامه و در نگاه فردوسی ۲۹
- ۵- بخش دوم: زنان «نام» دار شاهنامه (۵۳ مدخل) ۱۴۱
- ۶- بخش سوم: زنان بی «نام» شاهنامه و چندمدخل دیگر (۱۳۶ مدخل) ۳۸۳
- ۷- بخش چهارم: نام‌های عام، عناوین و صفت‌های جای‌گزین (الفبایی) (۲۳۰ مدخل) ۵۳۹
- ۸- کتاب‌نامه ۷۴۹

فهرست الفبایی زنان «نام» دار شاهنامه (بخش دوم)

۳۳۳	۱- آرزو (دختر گهر فروش)
۱۵۵	۲- آرزو = آرزوی (عروس فریدون پیشدادی)
۳۲۹	۳- آزاده
۳۸۱	۴- آزر م‌دخت
۲۱۱	۵- آزد
۱۴۸	۶- آرنواز
۲۵۷	۷- اِسپَنوِی
۲۷۲	۸- اِسْفَندارمَذ
۲۵۵	۹- بانو گُشَسپ
۱۴۳	۱۰- بتول
۲۹۱	۱۱- بَیْه‌آفرید
۳۷۹	۱۲- پوران‌دخت
۲۱۳	۱۳- ته‌مینِه
۲۲۸	۱۴- جَریره
۳۰۲	۱۵- دل‌آرای

۳۲۶	۱۶- دل افروز
۱۵۸	۱۷- رودابه
۲۹۹	۱۸- روشنگ
۳۴۰	۱۹- سپینود
۱۹۶	۲۰- سوداوه (سودابه)
۳۳۲	۲۱- سوسنگ
۱۵۶	۲۲- سَهی
۳۳۲	۲۳- سیسَنک
۱۸۴	۲۴- سیندخت
۳۳۲	۲۵- سَنبلید
۲۵۶	۲۶- شهربانوآرم
۱۴۳	۲۷- شهرناز
۳۷۰	۲۸- شیرین
۳۳۲	۲۹- فرانک (دختر بُرزین)
۱۵۱	۳۰- فرانک (مادر فریدون)
۳۲۹	۳۱- فرخ‌پی
۲۳۵	۳۲- فرنگیس

۲۳۶	۳۳- فری گیس
۳۰۶	۳۴- فغستان
۳۰۹	۳۵- فیدافه
۲۷۵	۳۶- کتابیون
۲۲۲	۳۷- گرد آفرید
۲۴۵	۳۸- گردیه
۲۳۳	۳۹- گل شهر
۳۱۹	۴۰- گلنار
۳۲۴	۴۱- مالکه
۱۵۵	۴۲- ماه
۳۳۲	۴۳- ماه آفرید (دختر بُرزین)
۲۷۴	۴۴- ماه آفرید (دختر تور)
۱۵۶	۴۵- ماه آفرید (کنیزک ایرج)
۳۶۲	۴۶- مریم (دختر قیصر روم)
۳۶۹	۴۷- مریم (مادر عیسا)
۳۳۲	۴۸- مُشک
۲۵۹	۴۹- منیژه

- ۳۳۲ ۵۰- نار
- ۲۹۷ ۵۱- ناهید فیلقوس
- ۲۸۵ ۵۲- ناهید قیصر روم
- ۳۳۲ ۵۳- نوشه
- ۲۹۲ ۵۴- همای چهرزاد
- ۲۸۶ ۵۵- همای گشتاسپ

فهرست الفبایی زنان بی «نام» شاهنامه و چند مدخل دیگر (بخش سوم)

- ۴۷۲ ۱- آژدهای زن پیکر
- ۴۲۱ ۲- برده‌ی زال
- ۵۳۳ ۳- پرستاران مشکوی خسرو پرویز ساسانی
- ۴۶۱ ۴- پرستار بهرام‌گور
- ۴۹۷ ۵- پرستارزادگان خاقان چین
- ۴۰۱ ۶- پرستار سوداوه
- ۴۵۸ ۷- پرستندگان دربار یزدگرد اول ساسانی
- ۳۹۵ ۸- پرستندگان رودابه
- ۴۰۳ ۹- پرستندگان فرود
- ۵۰۸ ۱۰- پرستنده‌ی انوشیروان ساسانی
- ۴۱۰ ۱۱- پری
- ۴۳۰ ۱۲- پوشیده‌رویان ارجاسپ
- ۴۴۰ ۱۳- پوشیده‌رویان دربار اسکندر
- ۴۲۷ ۱۴- پوشیده‌رویان مشکوی داراب
- ۴۸۷ ۱۵- پوشیده‌رویان نوش‌زاد انوشیروان

- ۳۹۶ - ۱۶- پیام آور رودابه و زال
- ۵۱۷ - ۱۷- پیرزن فال گوی همدانی
- ۵۲۳ - ۱۸- پیرزن میزبان بهرام چوینه
- ۵۱۵ - ۱۹- جادوزن تاجدار
- ۵۲۱ - ۲۰- جادوی دخترنما
- ۴۱۸ - ۲۱- جفت اسفندیار
- ۴۲۴ - ۲۲- جفت گازر
- ۵۳۰ - ۲۳- خاتون خاقان چین در داستان بهرام چوینه
- ۴۹۷ - ۲۴- خاتون خاقان چین در روزگار انوشیروان ساسانی
- ۵۳۱ - ۲۵- خواهر پندوی
- ۴۶۰ - ۲۶- دایگان بهرام گور
- ۴۵۹ - ۲۷- دایگان دربار یزدگرد اول ساسانی
- ۴۱۵ - ۲۸- دایه ی اسفندیار
- ۴۲۳ - ۲۹- دایه ی داراب همای
- ۳۹۲ - ۳۰- دایه ی زال (سیمرغ)
- ۳۹۲ - ۳۱- دایه ی سام
- ۳۸۵ - ۳۲- دایه ی فریدون

- ۴۵۳ - ۳۳- دایه‌ی مالکه
- ۴۰۹ - ۳۴- دایه‌ی منیژه
- ۴۴۶ - ۳۵- دختر اردوان
- ۴۶۴ - ۳۶- دختران آسیابان
- ۴۲۰ - ۳۷- دختران اسفندیار
- ۴۰۴ - ۳۸- دختران افراسیاب
- ۴۶۷ - ۳۹- دختران بُرزین
- ۴۵۸ - ۴۰- دختران بهرام اول ساسانی
- ۴۰۵ - ۴۱- دختران پیران
- ۴۹۰ - ۴۲- دختران خاقان چین
- ۳۸۷ - ۴۳- دختران شاه‌یمن
- ۴۴۳ - ۴۴- دختران شهر کُجاران
- ۴۷۶ - ۴۵- دختران شنگل
- ۴۰۵ - ۴۶- دختران گرسیوز
- ۴۴۲ - ۴۷- دختر بابک
- ۵۲۹ - ۴۸- دختر بیمار خاتون چین
- ۵۲۷ - ۴۹- دختر خاقان چین (زن بهرام چوبینه)

- ۵۲۴ - ۵۰- دختر خاقان چین و شیر کچی
- ۵۱۳ - ۵۱- دختر ساوه شاه
- ۴۲۲ - ۵۲- دختر شاه کابل (زن شغاد)
- ۴۳۵ - ۵۳- دختر فریان
- ۴۸۹ - ۵۴- دختر فغفور چین
- ۴۱۴ - ۵۵- دختر کهتر قیصر روم
- ۳۹۰ - ۵۶- دختر ماه آفرید و ایرج
- ۴۴۹ - ۵۷- دختر مهرک نوش زاد
- ۴۱۴ - ۵۸- دختر میانی قیصر روم
- ۴۴۳ - ۵۹- دختر هفتواد
- ۴۸۸ - ۶۰- دختری از خاندان مهبود
- ۵۳۷ - ۶۱- دختر یزدگرد سوم (?)
- ۵۳۶ - ۶۲- دخت فغفور
- ۴۶۷ - ۶۳- زن آسیابان
- ۴۱۹ - ۶۴- زن اسفندیار
- ۵۳۴ - ۶۵- زنان خسرو پرویز ساسانی
- ۴۳۰ - ۶۶- زنان دربار ارجاسب

- ۴۳۴ - ۶۷- زنان مشکوی اسکندر
- ۴۶۹ - ۶۸- زنان مشکوی بهرام گور
- ۴۱۳ - ۶۹- زنان مشکوی کی خسرو
- ۴۷۷ - ۷۰- زنان لوری
- ۴۹۱ - ۷۱- زن انوشیروان ساسانی
- ۴۳۹ - ۷۲- زنان یاجوج و ماجوج
- ۴۴۱ - ۷۳- زن بابلی و نوزاد شیرچهره او
- ۴۵۶ - ۷۴- زن باغبان سورستانی
- ۵۱۹ - ۷۵- زن بهرام سیاوشان
- ۴۷۲ - ۷۶- زن پالیزبان
- ۴۱۷ - ۷۷- زن جادو (خان چهارم اسفندیار)
- ۳۹۸ - ۷۸- زن جادو (خان چهارم رستم)
- ۵۰۰ - ۷۹- زن جمهور، شاه هند (یا داستان شطرنج)
- ۴۸۹ - ۸۰- زن خاقان چین
- ۴۲۶ - ۸۱- زن دوم داراب
- ۴۲۸ - ۸۲- زن ساسان بهمن
- ۴۲۲ - ۸۳- زن شغاد

- ۴۷۶ - ۸۴- زن شنگل (دخت فغفور چین)
- ۴۰۶ - ۸۵- زن فردوسی
- ۵۱۳ - ۸۶- زن کاه فروش
- ۴۲۶ - ۸۷- زن گازر
- ۵۳۲ - ۸۸- زن گردوی
- ۴۲۸ - ۸۹- زن گشتاسپ
- ۵۰۸ - ۹۰- زن مای
- ۴۸۲ - ۹۱- زن مسیحی انوشیروان
- ۴۸۷ - ۹۲- زن مهبود (خوالگیر ویژه انوشیروان ساسانی)
- ۵۱۱ - ۹۳- زن هرمزد ساسانی
- ۴۴۵ - ۹۴- زن هفتواد
- ۴۵۴ - ۹۵- ساقی بارگاه طایر غسانی
- ۵۰۹ - ۹۶- سه زن رهگذر، و پیش گویی بوذرجمهر
- ۴۱۸ - ۹۷- غول
- ۴۵۵ - ۹۸- کدبانوی قیصر
- ۴۶۱ - ۹۹- کنیزکان رومی در یمن
- ۴۸۶ - ۱۰۰- کنیزکان مشکوی انوشیروان

- ۴۸۵ ۱۰۱- کنیزک چاچی انوشیروان
- ۴۲۱ ۱۰۲- کنیزک زال
- ۴۷۸ ۱۰۳- کنیزک شیرکیی
- ۴۷۰ ۱۰۴- کنیزک ماهیار گوهر فروش
- ۴۳۱ ۱۰۵- مادر اسکندر
- ۵۳۴ ۱۰۶- [مادر اسکندر مقدونی]
- ۵۱۰ ۱۰۷- مادران کودکان اسیر
- ۴۷۹ ۱۰۸- مادر انوشیروان
- ۳۸۶ ۱۰۹- مادر بَرمایه
- ۴۶۲ ۱۱۰- مادر بهرام گور
- ۵۳۵ ۱۱۱- مادر رستم هُرمزد
- ۳۹۱ ۱۱۲- مادر زال
- ۴۷۷ ۱۱۳- مادر سپینود
- ۴۰۱ ۱۱۴- مادر سیاوش
- ۴۵۲ ۱۱۵- مادر شاپور ذوالا کتاف
- ۵۰۸ ۱۱۶- مادر طلخند
- ۳۸۵ ۱۱۷- مادر فریدون

۴۶۴	۱۱۸- مادر کفشگرزاده
۵۲۰	۱۱۹- مادر گسته‌م
۵۰۸	۱۲۰- مادر گو
۵۱۲	۱۲۱- مادر هُرمزد ساسانی
۴۵۷	۱۲۲- مادر یانِس
۴۳۹	۱۲۳- ماده‌درختِ سخن‌گو
۴۱۶	۱۲۴- ماده‌شیر (خان دوم اسفندیار)
۴۱۱	۱۲۵- مهتر بانوان افراسیاب
۴۱۹	۱۲۶- همسر اسفندیار
۴۰۶	۱۲۷- همسر فردوسی

چند مدخل دیگر

۴۹۸	۱۲۸- حریم زنان شوی‌دار در روزگار انوشیروان ساسانی
۵۱۴	۱۲۹- خلعت زنانه‌ی هُرمزد ساسانی برای بهرام چوبینه
۵۱۸	۱۳۰- روسپی
۴۹۸	۱۳۱- زنان بی‌شرم و تندسخن
۵۱۸	۱۳۲- زنان شاهزاده و حکم بهرام چوبینه

- ۱۳۳- زنان نیکو و سزاوار تخت و تاج از نگاه «شیرین» ۵۳۵
- ۱۳۴- زن خواستن کفشگرزاده ۴۶۳
- ۱۳۵- زن در آیین مزدک ۴۸۰
- ۱۳۶- شبستان بهرام گور در شهر استخر ۴۷۱
- ۱۳۷- شبستان زرین بهرام گور ۴۷۰
- ۱۳۸- شهر زنان ۴۳۶

www.ketab.ir

پیش‌گفتار

■ فرهنگ زنان شاه‌نامه. در چهاربخش - شامل یک بخش به نسبت مستقل و سه بخش هم‌پسته - تنظیم شده است، با عناوین «زن در شاه‌نامه و در نگاه فردوسی»، «زنان نام‌دار شاه‌نامه»، «زنان بی‌نام شاه‌نامه و چند مدخل دیگر» و «نام‌های عام، عناوین و صفت‌های جای‌گزین».

■ بخش نخست که ظاهراً با اهداف ۳ بخش دیگر کتاب نامأنوس می‌نماید - چنان‌که در خود متن توضیح شده است - در واری‌جایگاه زن در تاریخ و در ذهن مردم ما نگارش یافته که سهم قریب به اتفاق مآخذ کتاب برای تدقیق مباحث آن گردآوری شده است. برای این بخش که در عین حال از دو وجه کاملاً متضاد ظرف زمانه‌ی ما - که کم‌گنج است - و رسالت علمی - که نیازمند استدلال و گشاده‌دستی است - در رنج بوده، زبانی گرم و جان‌دار منظور شده است تا حضورش در محافل یا مجامع خاصی که پیرامون موضوع «زن» شکل می‌گیرند، محسوس باشد. عزیزانی که غیرمتعارف بودن کمی یا کیفی این بخش کتاب را در یک «فرهنگ» به این‌نگارنده گوشزد کرده‌اند و خواهان تکمیل آن در کتابی مستقل بوده‌اند، بر این قصور بخشش آورند.

■ در بخش دوم و سوم، سخن از زنان «نام‌دار» و بی‌نام» رفته و چنان‌که مشهود است، «نام‌ها» در گیومه آمده‌اند. منظور ما از زنان «نام‌دار» شاه‌نامه، زنانی است که هم در

رویدادهای افسانه‌ای یا تاریخی شاه‌نامه حضور دارند و هم نام‌شان در این مأخذ یا مأخذ دیگر به ثبت رسیده است. گزارش این زنان را با ۵۵ مدخل در بخش دوم فرهنگ خواهید خواند.

زنان بی‌نام» - با ۱۳۸ مدخل - اما، عمدتاً به زنانی اطلاق شده است که اگر چه عامل اند، ولی نام خاصی از آنان در میان نیست، مانند پرستار سوداوه که در هیچ فرهنگ یا نام‌نامه‌ای ردیفی به او اختصاص نیافته است. این زنان، گاه چندان نقش آفرین اند که درک تاریخ بی‌حضورشان ناممکن است. هم‌چنین چند مدخل این بخش به موضوعاتی کلی‌تر اختصاص داده شده است که بیانگر جنبه‌هایی از مناسبات و باورهای مقاطع مختلف پیرامون «زن» و روابط اوست و این فرهنگ بدون پرداخت به آن‌ها کامل نمی‌بود. ما در این دوبخش - بر خلاف عرف رایج، و درعین حال درست فرهنگ‌نویسی - از الفبایی کردن مدخل زنان و چند مدخل دیگر پرهیز کردیم؛ زیرا گزارش آن‌ها در شاه‌نامه، گاه چنان درهم‌تنیده است که از تنظیم الفبایی آن‌ها جز آسیب ناشی از افتراق هیچ حاصلی به بار نمی‌آید. برای نمونه چه‌گونه می‌توان شرح زندگی مریم (دختر قیصر روم) و شیرین را به تفکیک خواند، درحالی‌که هردو - و مدتی هم‌زمان - سوگلی‌های خسرو پرویز ساسانی بوده‌اند و گفته می‌شود که شیرین، مریم را زهر خوراند و کُشت (؟). تنظیم این دوبخش، مطابق تبویب خود شاه‌نامه این حُسن را نیز دارد که اگر خواننده‌ای بردباری نشان دهد و دوبخش را پیوسته و مسلسل بخواند، نسبت به کل شاه‌نامه نیز شناختی نسبی کسب می‌کند. درعین حال برای هردوبخش نیز مستقلاً فهرست الفبایی تنظیم کردیم تا یافتن تک‌تک شخصیت‌ها و مدخل‌های افزوده در فرهنگ دشوار نباشد.

■ بخش چهارم کتاب، عمدتاً ویژه نام‌های عام، عنوان‌ها و صفت‌های جای‌گزین اسم است که در شاه‌نامه کاربرد یافته‌اند و اگر به ندرت صفت‌ها یا قیدهایی نیز فیش شده‌اند، به لحاظ زیبایی، استحکام یا ارزش تصویری آن‌هاست. برای تنظیم بسامدی این بخش با هم‌کاری دو تن از شاه‌نامه‌دوستان که نامشان خواهد آمد، در پی پنج‌بار بازخوانی شاه‌نامه، به «فرهنگ وُلف» نیز بی‌توجه نبوده‌ایم. اما در این فرهنگ به ندرت مدخل فراگیری را می‌توان یافت که بی‌نقص باشد؛ به ویژه این که فرهنگ وُلف پیش از بنیادگیری شیوه‌های علمی و نوین تصحیح شاه‌نامه تنظیم شده و با همه‌ی رنج انسانی و بزرگی که مصروف تهیه‌ی آن شده است، پاسخ‌گوی بی‌چون و چرای نیازهای پژوهشی امروز نیست و باید برای جانشین انتقادی آن فکری عاجل کرد. این فرهنگ در عین حال از لغزش‌ها، غلط‌خوانی‌ها و نقصان‌های دیگری نیز رنج می‌برد که پرداختن به آن‌ها در حوصله‌ی این «پیش‌گفتار» نمی‌گنجد.

■ در نگارش و تنظیم بخش‌های دوم و سوم، زبانی فراگیرتر و به تدریج نزدیک به زبان فردوسی منظور شده است تا هم بتواند پاسخ‌گوی طیف گسترده‌تری از خوانندگان باشد و هم حرمت حضور محسوس شاعر سخن‌شناس ما نقض نشود. در این دو بخش - به ویژه در بخش دوم - هر جا که ضرور بوده و هر جا که بازنویسی سخن فردوسی به نثر - آن هم نثر منظور شده برای این کتاب - از اهمیت سخن او می‌کاسته است، عین بیت‌های وی را آورده‌ایم تا کتاب از عطر سخن این شاعر بزرگ بی‌بهره نماند. شاید بهتر می‌بود ضمیمه‌ای نیز به شرح دشواری این بیت‌ها اختصاص می‌یافت. اما تأکید کنیم که هیچ بیت، اشاره یا ذکر یادی نیست که در

سراسر شاهنامه به شخصیتی اختصاص یافته باشد و خواننده در مدخل ویژه‌ی آن شخصیت، از آن بیت، اشاره یا یاد، بی‌بهره بماند.

■ قلاب‌ها، چه در ابتدا و انتهای بیت‌ها و چه پیرامون نشانی بیت‌ها، نشانه‌ی جعلی یا مشکوک بودن بیت‌هاست، اما قلاب‌های داخل متن یا میان بیت‌ها از آن نگارنده و نشانه‌ی دخل و تصرف یا گزینه‌های اوست.

■ در نگارش این فرهنگ، اساس کار بر شاهنامه‌ی آکادمی علوم اتحاد شوروی (نسخه‌ی مسکو) استوار شده که به گمان این نگارنده، پایه‌ی همه‌ی چاپ‌های مصحح پس از خود - به جز چاپ دکتر خالقی مطلق - است؛ اما از چاپ‌ها و نسخه‌های دیگر نیز غافل نبوده‌ایم. نام و مشخصات این شاهنامه‌ها در «کتاب‌نامه» آمده‌است.

■ اعداد داخل کمان‌ها، به ترتیب، اشارت‌گرِ مجلد، صفحه، و شماره‌ی ابیات در نسخه‌ی مسکو است. هر جا از نسخه‌ی دیگری بهره گرفته‌ایم، در میان کمان‌ها نام نسخه را آورده‌ایم. برای نمونه: (۸/۵۸/۱) یعنی، مجلد یکم، صفحه‌ی ۵۸، بیت ۸ از نسخه‌ی مسکو؛ و (داستان سیاوش: ۲۷۳) یعنی، بیت شماره‌ی ۲۷۳ از «داستان سیاوش» به تصحیح استاد مجتبی مینوی، چاپ پژوهشگاه. سایر نشانی‌ها نیز از همین روال تبعیت کرده‌اند.

■ در پایانی مدخل‌های بخش چهارم، عمدتاً نشانی همه‌ی کاربردهای مدخل‌ها آمده است. برای پرهیز از اطناب، در ذکر این نشانی‌ها به نوعی اختصار گرویده‌ایم؛ مثلاً: ۲۵۹/۶-۶۹۴، یعنی در مجلد ششم، صفحه‌ی ۲۵۹، بیت شماره‌ی ۶۹۴، واژه‌ی «افسر» در معنی ویژه‌ی

مدخل ما کاربرد یافته است. در این نشانی‌ها، شماره‌ی مجلدها، تنها یک‌بار، اما با قلم سیاه و درشت‌تر آمده است.

■ تشخیص مؤنث یا مذکر بودن برخی از مدخل‌های بخش چهارم، کار ما را با دشواری روبه‌رو ساخت. مثلاً واژه‌ی «پرستنده» یا «ساقی» در شاه‌نامه، هم به زن اطلاق می‌شود، هم به مرد. ما اگر چه به قراین دیگری برای تفکیک این نام‌ها توسل جسته‌ایم، اما احتمال خطا را نیز منتفی نمی‌دانیم. از دید ما آن‌چه بیشتر حایز اهمیت است، مدخل‌بندی این واژه‌هاست.

■ در تنظیم بسامدی مدخل‌های بخش چهارم، گاه به واژه‌هایی برخورد کردیم که به لغت‌نامه‌ها راه نیافته‌اند. به این واژه‌ها - که ارزش ویژه‌ای نیز دارند - در پانوشت مدخل‌ها اشاره شده است.

■ هر جا در نشانی بیت‌ها حرف «ح» به کار رفته است، یعنی بیت یا نشان آن را در حاشیه‌ی صفحه بیابید.

■ «مل.» نشان اختصاری «ملحقات» است و هر جا به دنبال ارقام لاتین آمده باشد، نشانگر آن است که در عین نسخه‌ی اصلی، همین‌گونه ارقام به کار رفته‌اند.

■ شاه‌نامه‌پژوهان و شاه‌نامه‌دوستان می‌دانند که تسلسل شماره‌ی ابیات در «داستان رستم و اسفندیار» - که از داستان‌های مجلد ششم نسخه‌ی مسکو است - بایک لغزش چاپی روبه‌روست و یک‌بارہ پس از بیت شماره‌ی ۱۱۰۰ بخش فردوسی، در حاشیه‌ی بیت، شماره‌ی ۱۱۱۵ دیده می‌شود، درحالی‌که با احتساب ضریب پنج - پنج، باید شماره‌ی ۱۱۰۵

می‌آمد. ما برای پرهیز از پیامدهای کار، شماری ابیات مدخل‌های خود را با نظام موجود نسخه‌ی مسکو انطباق دادیم تا خواننده در یافتن بیت‌ها با دشواری تازه‌ای روبه‌رو نشود.

■ این «پیش‌گفتار» را با تقدیم سپاس فرهنگی به دوتن از یاران این کتاب به پایان بریم که در تنظیم برگه‌های بخش چهارم و مقابله‌ی آن‌ها از بردباری و تحمل رنج دریغ نکردند و کار نگارش آن را شتاب بخشیدند: نخست سرکار خانم مریم تاجیک که هم طراح ایده‌ی اولیه‌ی این فرهنگ‌اند و هم تا مدتی یاور آن بودند. سپس دانش‌پژوه جوان، سرکار خانم نسرین مزرعه که اگر گاه دست و مغز من نیز به ستوه می‌آمدند، از کار نمی‌ماندند و نشان دادند که اگر بخواهند و بربایند، می‌توانند از آینده‌سازان این کشور باشند؛ هردو را صمیمانه سپاس دارم. هم‌چنین قدردان دوست عزیزم آقای اسماعیل جعفری - مدیر محترم نشر «پژواک کیوان» - هستم که چندان به این فرهنگ اعتماد نشان دادند که تنها با شنیدن ویژگی‌هایش، استقبال خود را برای انتشار آن اعلام کردند. لازم می‌دانم مراتب تشکر خود را از هم‌کاران محترم این مؤسسه‌ی انتشاراتی، که وسواس‌های حرفه‌ای مرا در جزوف‌نگاری علمی و پاکیزه‌ی این فرهنگ برتافتند نیز اعلام دارم؛ به‌ویژه حرمت‌دار دل‌سوزی‌ها و مراقبت‌های پژوهشگر جوان - خانم فاطمه فرزانه - و حروف‌نگار گرامی - بانو فرشته آذرباد - هستم.

با احترام: بهمن حمیدی

«روزهای پایانی اسفند ۸۳»